

ULUS İNŞASI VE DERUSİFİKASYON SÜRECİNDE TACİKİSTAN'DA TOPLUM DİL BİLİMSEL DURUM

The Sociolinguistic Situation in Tajikistan In the Process of Nation Building and De-russification

Doç. Dr. Süer EKER*

ÖZ

Konargöçer Türk toplulukları ile Farsça konuşan topluluklar arasındaki Türk-İran kültürel ortaklaşımı bugünkü Tacikistan ve Özbekistan topraklarında Sovyet sosyalist cumhuriyetlerinin kurulmasıyla sona erdi. Bölgenin Türkçe ve Farsça konuşan yerli toplulukları yapay etnik ve siyasi sınırlar içinde 'böl ve yönet' politikalarının, yeni sosyalist devletler ve halklar inşa etmenin doğrudan nesnesi oldu.

Sovyet dil bilimsel ve kültürel emperyalizmi 'yeni' çok etnili ve çok kültürlü Tacikistan'da zorla hayata geçirildi. Çoğunlukla Farsça konuşan topluluklardan oluşan Tacikistan'ın 1991'de Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanmasının ardından Ruslaştırma süreci 'derusifikasyon' süreci ile yer değiştirdi.¹

Bu makalede derusifikasyon ve Aryanizm, Samani geçmişi ve sekülerizm temellerinde yeni Tacik kimliği üzerine odaklanılacaktır. Konuya yaklaşımın tarihsel ve etnik arka plan çerçevesinde, toplum dil bilimsel görüş açısından olacaktır.

Anahtar Kelimeler

Tacikistan, Orta Asya, Tacik, Özbekçe, Rusça, Pamiri, Ruslaştırma, derusifikasyon, toplum dil bilimsel durum.

ABSTRACT

Turco-Iranian cultural symbiosis between Turkic nomads and sedentary Persian-speaking people ended with the establishing of Soviet Socialist Republics over the territory of today's Tajikistan and Uzbekistan. Turkic and Persian speaking native peoples of the region became the direct object of 'divide and rule' policies and creating new identities, construction of new socialist states and peoples in their artificial ethnic and political borders.

The Soviet linguistic and cultural imperialism implemented fiercely in the 'new' multiethnic and multicultural Tajikistan. Russification process replaced de-russification process in predominately Persian-speaking Tajikistan after gaining its independence from Soviet Union in 1991.

In this article it will be focused on the de-russification and creating new Tajik identity on the basis of Aryanism, Samanid past and secularity in Tajikistan. My approach to the topic is to discuss this process from a sociolinguistic perspective in the framework of historical and ethnic background.

Key Words

Tajikistan, Central Asia, Tajik, Uzbek, Russian, Pamiri, Russification, de-russification, sociolinguistic situation.

'Забон рукни асосии миллат ва давлат аст. Миллату давлат сохиб ва пуштибони забонанд. Забон омили асосии давлат аст Ин аст, ки забон ва давлату миллат дар панохиякдигаранд' Эмомали Рахмон²

Giriş: Tacikistan'ın Ulus İnşa Sürecindeki Paradigmaları

Yeryüzündeki karaların altında birini kaplayan, coğrafi sınırları itibarıyla tarihin kaydettiği en büyük

Şekil 1: XX Years/Sol, 1991-2011
İstikloliyati Tocikistan Independence of Tajikistan

* Başkent Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, suereker@yahoo.com

ulus devlet Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, 1991'de kendiliğinden dağıldığında, on beş Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden biri olan Tacikistan, kendi siyasi sınırları içinde, beklediği ve hazır olmadığı bağımsızlığını ilan etmek 'zorunda' kalmıştı.

Diğer Orta Asya ülkeleri gibi siyasal tarihin doğal gelişiminin ürünü olmaktan çok, Sovyet sosyal mühendisliğinin, karmaşık etnik, siyasi yönlendirmelerle yapay biçimde yarattığı Tacikistan'ı bekleyen en önemli sorunlardan biri, birdenbire geçersizleşen Sovyet sosyalist ideolojisinin yerine ikame edilebilecek, bu yolla egemenliği ve devleti oluşturan kurumları güçlendirecek yeni ulus inşası ve tarih yazımının sosyalist mitlerden nasyonalist mitlere dayalı değerler dizisini belirlemek ve bu değerler dizisi temelinde yeni devletin ve rejimin yol haritasını çizmekti. Ancak yeni yol haritasını belirlemenin bedeli kanlı oldu. Bağımsızlığın neredeyse hemen ardından başlayan, görünüşte taraflarını seküler rejimle, İslamcı birleşik muhalefetin oluşturduğu beş yıl süren iç savaş, aslında bölgesel, toplumsal, siyasal pek çok etkenin bir arada yarattığı karmaşık örüntülere dayalıydı. Denizlere kapalı, ulaşım imkânları sınırlı, son derece dağlık, etnik ve bölgecilik bakımından gerilimlere ve provokasyonlara açık bir ülke olan Tacikistan, ekonomik bakımdan da Orta Asya'nın en yoksul ülkesiydi.

1992-1997 arasında yaşanan ve ülkeyi onlarca yıl geriye götüren iç savaşın ardından Tacikistan'da ulusal kimlik de dâhil olmak üzere yeniden inşa süreci başladı.³ Bu süreçte atılan en önemli adımlardan biri, tarihsel kö-

kenlerin toplumsal bilgi ve bilinci temelinde, egemenliği ve devlet yapısını güçlendirerek sosyalist ya da İslamcı olmayan, sosyalizm, kapitalizm vb. ideolojiler anlamında da ideolojisiz, ama bunların yerine ikame edileceği Zerdüştlük kültürüne, İsmail-i Sâmânî (Tac. İsmoili Somoni) kültüne dayalı, Tacik ve Aryan vurgulu 'uygar' bir toplum yaratma idealini yaşama geçirmek oldu. 'En eski tarihe, dile ve kültüre sahip olan', 'büyük uygarlıkların kesiştiği bir coğrafyada yer alan' Tacikistan söylemleri temelinde sözü edilen kütlere ve mitlere dayalı tarih yazımı; Devlet Başkanı İmamali Rahman'ın (Tac. Emomali Rahmon) ideolojik ürünleri olarak bir yandan örtülü biçimde İslam'ı 'bir kenarda' bırakır, hatta İslam'ın toplumsal dinamiklerine bir antitez yaratırken bir yandan da Aryanizm ile Tacik ulusunun zımnen Avrupa uygarlığı ile aynı temelleri paylaştığını vurgulamaktadır

Bu amaçla, Taciklerin Aryan kültürüne aitliği ve bağlılığı olgusu gündemde tutulmak üzere fırsatlar yaratıldı. Örneğin, 2006 'Aryan Uygarlığı Yılı' ilan edildi. Aslında bu, Tacikistan'ın İslam ve Türk dünyasından farklılığın altını çizmeyi amaçlayan ve İslamlık'tan soyutlanmış Sâmânîcilik temelinde bir girişimdi; ancak, maliyet-kâr analizinde Aryanizm her ne kadar bizzat devlet başkanının da vurgu yaptığı bir ideal olmakla birlikte, ülkenin kuzeyinde ve güneybatısında yaşayan Türk dilli Özbekler nedeniyle sağlayacağı kârdan daha fazla ülkeyi bölme riski taşıdığı ve anayasal yurttaşlık vurgusu yapıldığından Aryan Uygarlığı Yılı, kuşak-

lardan kuşağa ‘tevarüs’ eden kültürel bellek gibi farklı paradigmaların biçimlendirdiği geniş halk kitlelerini içine alamayan ‘ürkek’ bir resmî kutlama olmaktan öteye gidemedi. Ülkedeki otokton ‘Özbek’ varlığı, bu idealin kontrollü biçimde dile getirilmesine yol açtı.

Bu süreçte, titüler halkın, Sovyet yurttaşı kimliğinden arındırılarak yeni Tacik kimliğinin inşası sürecinde yeniden keşfedilen Zerdüştlük, İsmail-i Sâ mânî, Aryanizm arka planındaki sekülerizm, ‘mahalgari’ (bölgelilik), yerel ve uluslararası İslam olgusu, yerli azınlıkların kimlikleri vb. diğer bileşenlerden oluşan bu hassas dengenin nasıl korunacağı ve ekonomik sorunların ideolojileri anlamsızlaştırdığı bir toplumsal yapıda bunun nasıl sürdürülebilir olacağı sorusunun açık cevabı hâlâ yoktur. Bununla birlikte, Özbekistan’daki ve Afganistan’daki Fars dilli topluluklar ile gelecekte ‘Büyük Horasan’ın kurulması rüyasının siyasi koşulları bugün bulunmasa da, en azından dil bilimsel koşulları ve Zerdüş’tün ateşini söndürmeyeceğine yeminli ‘Panhorasancılar’ mevcuttur.⁴

Tacikistan’ın, 1991 sonrasının karmaşık, trajik ve hassas dengelere dayalı iç ve dış politikalarında, kimlik ve devlet inşa süreçlerinin en önemli belirleyicilerden biri de, Tacikçenin anayasal ve yasal statüsü, bu statünün kamusal alanda fiilen uygulanabilmesi, yani Tacikçenin, Tacikistan’ın egemenliğini sürdürebileceği bir işlevsellik düzeyine yükseltilebilmesi ve Rusça ile diğer azınlık dillerine biçilen roller oldu. Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde, yukarıdaki sap-

tamaların ve yakın dönemlerin arka planında, Tacikçenin politiklinguistik ve özellikle sosyolingüistik bakımdan mevcut durumu ve mevcut durumdan hareketle geleceğe yönelik muhtemel yansımalar ele alınacaktır.

Tacikçe ve ‘Halklararası İletişim Dili’ Rusça

İran dilli dünyanın temsilcisi Tacikistan,⁵ Orta Asya’da, Baltık Sovyet cumhuriyetleri modelinde de olsa, Rusça hegemonyasına hukuki ve resmî zeminde ilk kez ‘dur’ diyen Sovyet cumhuriyeti oldu. Sovyetler henüz dağılmadan titüler dil lehine ilk kez 22 Temmuz 1989 günü Dil Yasası çıkarıldı (Yasalar ve kararnamelerle ilhili olarak bk. Landau, Kellner-Heinkele 2001: 122-123). Yasanın 1. maddesinde, TSSC’de (Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti), *Taciki (Farsi)* dilinin devlet dili, 2. maddesinde ise TSSC topraklarında serbestçe kullanılan Rusçanın SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) halkları arasında iletişim aracı olduğu vurgulanıyordu. 3. madde Özerk Dağlık Badahşan Bölgesi’ndeki Pamir dillerinin ve Yagnob dilinin korunması ve geliştirilmesi ile ilgiliydi. 4. maddede Tacikçe ve Rusçanın yanı sıra Özbekçe, Kırgızca ve Türkmençeye, bu dillerin adlarına atıfı, yasal statü kazandırılmıştı. 26. maddede ise Tacikçe ve Rusçanın, bilimsel çalışma alanlarında kullanımının eşit statüde olduğu ifade ediliyordu⁶ (Ayrıca bk. Eker 2011: 366-367).

CIA Factbook’un verilerine göre 2000 yılı nüfus sayımı sonuçları itibarıyla Tacikistan nüfusunun % 79,9’u Tacik; % 15,3’ü Özbek; % 1,1’i Rus; % 1,1’i Kırgız; % 2,6’sı da diğerleridir.

Ülke nüfusunun Temmuz 2012 itibarıyla tahmini 7,768,385 olacağı öngörülmüştür.⁷ Tacikistan'da Taciklerden sonra en büyük etnik grup, Özbeklerdir (Titüler halk Tacikler ve Türk dilli azınlıklar için bk. Eker 2011: 349-398).

1989 Dil Yasası'na göre, Tacikçe devlet dili iken Rusçanın işlevi diğer Sovyet halklarıyla iletişim ve bilim dili olmakla sınırlıydı, 'Sovyet halkları' ifadesi bağımsızlığın ardından 'Tacikistan halkları' şeklinde manipüle edilmiştir. Ülkelerin kendi kaderlerini belirlemede, egemenliğin simgesel olarak ifadesinde devlet dili tercihi önemli bir argümandır, Tacikistan'ın, Tacikçeyi yegâne devlet dili olarak ilan etmesi de, egemenliğini simgeleyen bir seçimdir. Nüfusunun azınlıklar dâhil en az % 90'ının Tacikçe bildiği, Rusça konuşan azınlığın % 1'e düştüğü böyle bir etnolingüistik kompozisyonda Rusçanın halklar arası iletişim dili olma statüsünün ne derece gerçekçi ve işlevsel olduğu tartışmalıdır.

Tacikçenin kamusal alanda Rusça karşısındaki zayıf konumu ve Rusçaya göre işlevselliğinin sınırlı oluşu, azınlık halkları arasında Tacikçe öğrenme konusunda yakın dönemlere kadar ciddi bir talep yaratmamıştı. Ancak yakın ve orta gelecekte bu durumun bütünüyle değişebileceği öngörülebilir. Bunun bir istisnası, Tacikçe ile karşılıklı anlaşılabilirlik oranı sifira yakın Doğu İran dillerini konuşan, ancak, yönetim tarafından Tacik 'kabul edilen' iki dilli Pamiriler sayılabılır (Dağlık Badahşan bölgesindeki dil durumu için bk. Šombezoda 1996).

Beklenebileceği gibi, yerli (alokton) Rus azınlıklar, SSCB'nin egemen halkı olarak Tacikistan da dâhil, Sov-

yet sınırlarının hiçbir bölgesinde küçük oranların dışında, 'titüler' halkın dilini öğrenme ihtiyacı hissetmemişlerdir. Nitekim Tacikistan'da bağımsızlık öncesinde 'Sovyet modeli iki dillilik' Tacikçe aleyhine ileri derecede asimetrikti. 1989'da Duşanbe nüfusunun ana dili Tacikçe olanların % 60'ı Rusça konuşabilirken, ana dili Rusça olanlar arasında Tacikçe bilenlerin oranı yalnızca 2,3 idi (Perry 1996: 287).

Bağımsızlığın ardından Tacikçenin resmî süreçlerde işlevselleşmesi ve doğal olarak statüsünün yükselmesiyle durum tersine dönmeye, özellikle kentlerde, Tacikçe bilmeyenler için koşullar ağırlaşmaya başlamıştır. 1992'de başlayan ve 1997'de sona eren iç savaş sırasında başta başkent Duşanbe olmak üzere Rusların, diğer Slav halklarının, Yahudilerin, Almanların ve ülkeye Karabağ olaylarından kaçıp gelen Ermenilerin büyük bir bölümü ülkeyi terk etmişlerdir. Bu süreçte azınlıklar arasında titüler halkın dilini öğrenme yönünde ciddi gelişmeler olduğu kuşkusuzdur; ancak 'alokton' Rusların bir bölümü Rusya Federasyonu'na dönme yolunu seçmiş, böylelikle Tacikistan'da yaşayan Rusların nüfusu son derece azalmıştır (Rus diasporasının 2000'li yılların başındaki durumu için bk. Landau, Kellner-Heinkeler 2001: 49, 50).

Sovyet Toplum ve Dil Bilim Mühendisliği

Sovyetler Birliği'nin kuruluşuna değin resmen *Tacikçe* adlı bir dil, *Tacikistan* adlı bir ülke yoktu. Tacikçenin ayrı ve resmî dil hâline getirilmesi, Türk ve Fars dilli toplulukların 'ortakyaşamsal' (sembiyotik) yaşamı-

nın sona erdirilerek Tacik (ve Özbek) ulusu inşası, bu süreçlerde toplumsal, siyasal vd. kurumların oluşturulması, Sovyetlerin Türkiye, İran gibi ‘akraba devletler’le dil ve kültür bağları bulunan toplulukları birbirinden ayırmaya yönelik 1920’lerdeki milliyetler politikasının ürünüdür. Özbek, Tacik vd. halklardan oluşan, dillerin ayırmadığı, aksine ortak kültürün geliştiği bir kültürel vasatın siyasal temsilcisi olan Orta Asya hanlıkları, siyasal-askerî yöntemlerle ortadan kaldırılmış, ardından bölge toplumsal mühendislikle etnik labirentler hâline getirilmişti (Ayrıca bk. Eker 2011: 368)

Yapısal olarak aynı dilin, Genel Fars dilinin (İng. Persian language) değişikleri olan ve aralarında karşılıklı anlaşılabilirlik bulunan Tacik, Deri ve Fars ‘diller’i yasal ve kurumsal düzenlemelerle bir bakıma farklı diller hâline getirildi (bk. Beeman 2005: 3, 4). İran ve Afganistan’da önemli bir işlevi bulunmayan Rus dili ve kültürü, diğer eski Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi, Farsçadan resmî anlamda bağımsız bir dil olarak yaratılan Tacikçeyi ve Tacik toplumunu kısa sürede ve derinden etkiledi. Teknik alanlardaki gelişmeler de ‘aracı ve baskın dil’ olan Rusçanın önünü açtı. Rusça, özellikle Rusça terminoloji ile Tacikçeye nüfuz etmeye başladı;⁸ ancak Rusçanın bu yoğun etkisi, Tacikleri Kazak ve Kırgızlar gibi neredeyse dil yitimi noktasına getirmedi. Tacikistan’daki dil durumu ise, bu iki ülkenin aksine, yerli dilin nispeten daha dirençli, kitlelerin ana dillerinin daha etkin ve işlevsel olarak kullanabildikleri ‘Özbek modeli’ne yakın oldu. Ancak Tacikistan yönetici ve seçkinleri

için Rusçanın özellikle kamusal alandaki yeri ve işlevi diğer Sovyet cumhuriyetlerinden farklı değildi. Rusça, Tacikistan’da da yine diğer cumhuriyetlerdeki gibi kentlerin ve eğitimlilerin dili olmaya devam etti, Tacikçe ise kentlerin, nispeten düşük sosyo-ekonomik statü gruplarında ‘ev’ ve ‘kırsal’ dili olarak kaldı, asıl toplumsal işlevini kırsal bölgelerde sürdürdü. Rusçanın, Tacikistan’da ‘ev’ ve ‘kırsal’ dışında, bütün alanlardaki baskınlığı, azınlıkların Tacikçe öğrenmesini bir anlamda gereksiz kıldı, âdeta yük hâline getirdi. Böylelikle çift yönlü bir anlaşmazlık vasatının yolu açıldı. Bir yandan alokton başka bir halkın dili, yani azınlıktaki Rusların dili Rusça, Sovyetler Birliği’nin ortak dili olarak ülkenin ‘sahibi’ titüler halkın dilini en azından formal süreçlerde ‘önemsiz’ ve ‘işlevsiz’ kıldı.

Yetmiş yılı aşkın bir süre rejim ve devlet eliyle Rus olmayan nüfusa dayatılan Rusça, dönemin süper gücünün resmî dili, teknik, bilimsel her alanın yüksek anlatım aracı ve dünya dili olarak karşı konulamaz bir işleve ve prestije sahipti. Sovyet döneminde yaratılan ve Rusça karşısında herhangi bir rekabet ‘şans’ı bulunmayan Tacikçe gibi yeni yazı dillerinin iki ‘önemli işlevi’ oldu: Aynı dilin değişiklerini konuşan İran, Türkiye vd. akraba ülkelerle önce ortografik, ardından dil bilimsel ve son olarak kültürel bağlarını bütünüyle kesmek ve konuşurlarını bir bütünün parçası olma ekseninden uzaklaştırarak kendi yerel sınırlarına hapsedmek.

İlk plandaki demokratikleşme, farklı dilleri ve kültürleri koruma misyonuna uygun bir yaklaşım gibi görü-

nen uygulamalar, iç sosyopolitik bakımdan da Rusçanın karşı konulamaz üstünlüğü ve prestiji karşısında yerel kitlelerde dillerinin (ve belki kültürlerinin) zayıf ve işlevsiz olduğu yargısını âdeta bilinçaltlarına yerleştirdi. Ana dilinde konuşma ve yazma ikinci sınıf yurttaş olma anlamına geldi ve Rusçanın yükseltilmesiyle bu bir tür 'aşağılanma psikolojisi' olarak ortaya çıktı.

Aslında rejimin yerelleştirme ve yerlileştirme siyasetinin tek ve nihai amacı, kuşkusuz, halkları daha küçük topluluklara bölmek ve parçalamak değildi. Sürecin, sosyalist ideolojinin kısa zamanda bu halklarla 'buluşması'nı sağlamaya yönelik bir 'sosyalist aydınlanma projesi' yönü de bulunuyordu. Yoksulluk ve taassup içinde, alfabeleri veya yazılı edebî gelenekleri bulunmayan ya da çağdaş ihtiyaçları karşılamayan halkların, mevcut hâllerıyla sosyalist ideolojiyi benimsemeyecekleri, bu nedenle bir an önce okuryazar yapılmaları gerektiği de değerlendirilmişti.

Arap alfabesinin zorluğu, bu alfabeyi gerçek anlamda öğrenmenin uzun yıllar alması, yine bu alfabenin 'gerilik'in simgesi olması vb. argümanlar, Latin alfabesine geçişin görünen bahaneleriydi. Oysa asıl amaç, Tacikistan'ın, Arap alfabesini kullanan başta İran ve Afganistan olmak üzere, İslam ülkeleriyle ve bin iki yüzyıllık İslami hafıza ile bağlantılarını koparmaktı. İslam dünyasının en zengin edebî mirasının ve geleneğinin temsilcisi olduklarını düşünen Tacik aydınlarının 1920'li yılların sonlarından itibaren büyük bölümünün gelecek kuşakların gerek geçmişiyle gerekse Kur'an ile temasını kesecek bu değişimi

me sıcak bakmadıkları açıktır (Marat 2008: 26).

Belki 'kötü' bir rastlantı, SSCB birleşimindeki 'Müslüman cumhuriyetler'de Latin alfabesine geçiş süreci 1928'de, Türkiye'de Atatürk'ün öncülüğünde yapılan alfabe devrimi ile eş zamanlı gerçekleşmişti. Türk alfabe devrimi Sovyet operasyonunun bir bakıma sonuçsuz kalmasına yol açabilirdi. Nitekim, Sovyet liderleri 'Birleştirilmiş Türk Latin Alfabesi'nin Azerbaycan ve Orta Asya'daki Türk halklarını Sovyetlerden daha çok Türkiye'ye yaklaştırabileceğini önemli bir risk ögesi olarak değerlendirdiler (Marat 2008: 27). Tacikistan da Türkçe konuşulan cumhuriyetler gibi bu değerlendirmeden payını aldı. Çok geçmeden, yalnızca on iki sene sonra Tacikistan'da (ve diğer Müslüman Sovyet coğrafyalarında) yeni bir alfabenin, Kiril alfabesinin doğrudan, yukarıdan dayatılması, Türkiye'nin Latin asıllı Türk alfabesini kabul etmesi gibi gizli ajandadaki gerekçelerin yanı sıra Rusçanın önünü açarak görünüşte 'sovyetinsani' (homosovyetus), filiyatta Ruslara entegre olmuş bir Tacik toplumu, ardından *yakınlaşma* (Rus. *сближение/sblijenije*), ve *karışma*⁹ (Rus. *слияние/sliyanije*) terimleriyle nitelenen (Perry 1996: 287) asimile olmuş, Rusça konuşan tek halklı bir Sovyet milliyeti yaratmaktı. Bu amaç, N. Hruşçev tarafından 'En kısa zamanda hepimiz Rusça öğreneceğiz ve komünizmi inşa edeceğiz.' sözleriyle itiraf edilmişti (Perry 1999: 167).

Gürcü ve Ermeni alfabelerine müdahalede bulunmayan Stalin'in, çoğunlukla Müslüman halklara Ki-

ril alfabetini dayatmasıyla Rusçanın önu bütünüyle açıldı. On iki-on üç yıl içinde üç ayrı alfabenin kullanılmasının toplumsal hafızada açtığı derin yaralar ise araya giren İkinci Dünya Savaşı'nın trajedilerinin gölgesinde kaldı. Stalin diktatörlüğünde bu dönüşümleri sorgulayacak vasat asla oluşmadı, sorgulama teşebbüs ve cesaretinde bulunabilenlerin şanslıları Sibirya'ya sürülmekle kurtuldu.

Rusça henüz geniş kitlelere nüfuz edemediğinden, sosyalist eğitimin en kestirme yolu, yerel dillere yerel alfabelerin diktesiydi. Alfabe değişikliği çok daha geniş kapsamlı *yerelleştirme* (Rus. *локализация/lokalizatsiya*) ve *yerlileştirme* (Rus. *коренизация/korenizatsii*) projelerinin ürünüydü.

Rejim, bu projesinde son derece başarılı oldu. Yerelleştirme ve yerlileştirme siyaseti ve bu siyasetin süratle eğitim-öğretim ortamına aktarılmasıyla kısa zamanda yalnızca sosyalist ideoloji propagandası yapan yazılı eserleri okuyabilen kuşaklar yetiştirildi, okuma yazma oranı yüzde doksani geçti. Tacikistan'da adları kentlere verilen *Ayni*, *Tursunzoda*; *Gafurov* gibi Tacik dili, edebiyatı ve kültürünün anıt isimleri Komünist Parti ve diğer kurumlar ile etnik-coğrafya mühendislik ürünü yerel idari-siyasi sınırlardaki halklar arasındaki irtibatı sağlayacak yerli sosyalist aydın kadrolar yetiştirildi.

Sovyet Ortografik Operasyonları ve Tacikistan'ın 1989 Sonrası Karşı Hamleleri

Tacıkçe, 1928 yılına kadar Arap harfleriyle, 1928-1940 arasında Latin harfleriyle, bu tarihten sonra Kiril harfleriyle yazılmaya başlamıştı

(bk. Raximi, Uspenskoy 1954: 534). İran Farsçası ve Afganistan Farsçasının (Derî) yazımı için on iki yüzyıldır Arap-Fars alfabeti kullanılırken 1941'de 'Alman Harbi' başladığında, Stalin'in Orta Asya'da ve özellikle diğer Müslüman Sovyet coğrafyalarında yürüttüğü operasyon tamamlanmıştı. Böylelikle 'Farsigu' yani Farsça konuşanların, Tacik kimliğinin resmen inşası ile tarihsel ve eş zamanlı olarak Fars dilli dünya ile bağlantıları, yalnız coğrafi ve siyasi sınırlar itibarıyla değil, kültürel olarak da kesildi. Tacikistan yetmiş dört yıl boyunca 'sovyetinsani' yaratma çabalarının doğrudan nesnesi oldu. Fars dilli dünya farklı, siyasal coğrafyalarda, farklı siyasal rejimler altında kültürel olarak kısmen farklılaşmaya başladı. Tacikistan'ın diğerlerinden daha farklı rota izlemesinde alfabe değişikliği önemli bir rol oynadı (bk. Eker 2011: 368)

Sovyet rejimi alfabeleri düzenlerken âdeta bir dil bilim mühendisliği uyguladı. 1939 yılında Arap-Fars alfabeti ve bu alfabe ile materyal üretimi yasaklandı. Öncelikle yerel dillerde bulunmamasına, dolayısıyla, örneğin Tacikçenin ihtiyacı olmamasına karşın *э у я ю ы и ъ* harfleri ve Rusça için fonemik değeri olan 'kalınlaştırma işareti (Ѣ)', 'inceltme işareti (Ѥ)' gibi Tacikçede ses karşılığı bulunmayan bu dil için 'gereksiz' işaretler alfabeye dâhil edildi. Rusçanın sesbirim dökümünde yer alan, ancak Tacik ses sistemine yabancı /h/ sesini işaretleyen *ы* harfine de aynı şekilde alfabede yer verildi. Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Tac. *Respublikai Sovetii Sotsialistii Tacikiston*) 1954'te yirmi beşinci yılını kutlarken en az 10 ade-

dine hiç gerek olmayan 39 harfli bir alfabeyle sahipti.¹⁰

Bu harflerin 'ithal' amacı, Rusça sözcüklerin özgün imlalarıyla yazılmasıydı. Bu ilke başarılı oldu. Bir süre Rusça sözcüklerin yerel dillerdeki söyleniş imlada esas alınsa da, bu uygulama fazla uzun sürmedi. Rusça sözcüklerin yazımı âdeta bir tür 'kutsallık' kazandı. Rusça sözcükleri özgün imlalarının dışında yazmak, fahiş yanlış ve eğitim eksikliği olarak değerlendirildi. Kiril alfabesinin ve Rusça sözcüklerin özgün imlalarıyla yazılmasıyla başlayan süreçte, Rusçanın; mesleki, bürokratik, akademik her türlü yükselmeye kapıları ardına kadar açması, bu dili, nispeten kısa bir sürede, Tacikistan'da ve diğer '*istan ülkeleri*'nde rakipsiz duruma getirdi.

Kiril alfabesinin yerel dillere uyarlanması sürecinde bir başka ilke ise, yerel değişkelere özgü seslerin mümkün olduğunca alfabeyle aktarılması, yani mümkün olduğunca fonetik bir alfabe oluşturulmasıydı. Böylelikle sözlü dil değişkeleri arasındaki farklılıklar yazıya aktarılabilir. Arap alfabesinin, ünsüzlerin ve yalnızca uzun ünlülerin gösterimi esasına dayalı, bu yolla ünlülerin yarattığı farklılıkları, genellikle anlamı taşıyan ünsüzlerin birleştiriciliğinde önemli ölçüde ortadan kaldıran sisteminin yerine, dil değişkeleri arasındaki seslik farklılıkları belirginleştiren sırasıyla Latin ve Kiril alfabeleri ikame edildi.¹¹

1989'da başlayan tersine sürecin gelişimi için 1991'de Tacikistan'da ortam bütünüyle hazır. Ancak bağımsızlıktan çok kısa süre sonra başlayan iç savaş bu tür sorunları geri plana itti. İç savaşın ardından alfabe yeni

düzenlemeler yapıldı. Tacikistan Bilimler Akademisinin gözetiminde yapılan ve Tacikçe sesleri göstermeyen Rusça harflerin alfabeden çıkarılmasına ilişkin düzenleme 3 Eylül 1998 tarihinde bir kararname ile hayata geçirildi.¹² Böylelikle, Türk Dil Reformu sürecinde bizzat Atatürk tarafından gündeme getirilen yabancı dillerin ses sistemlerine özgü sesleri göstermek üzere ulusal alfabe 'harf kalabalığı' yaratmama ilkesini, Tacikistan, 1998'de uygulamaya koymuş oldu. Tacikistan'ın alfabe modifikasyonunun hayata geçirilmesi, siyasal bakımdan Rusçanın devlet ve halklar arası dil olma statüsünün düşürülmesi gibi 'derusifikasyon' sürecinin önemli bir parçasıdır. Öte yandan iş yerlerinin tabelalarında Latin harfleriyle yazılan yabancı marka veya mağaza adlarının hemen yanına bu adların Kiril alfabeyle Tacikçe okunuşunun yazılması yasal zorunluluk, bu da Kiril tabanlı alfabenin öncelenmesine yönelik simgesel bir uygulama oldu.

Tacikistan'ın bağımsızlık sonrasında gerçekleştirdiği alfabe modifikasyonlarının 'ortografik' ve 'siyasal-kültürel' iki yönü bulunmaktadır. Öncelikle, Tacikçenin ses sisteminde bulunmayan 'gereksiz' harflerin çıkartılması, yazım sistemini bir ölçüde yükten kurtarmış, asıl önemlisi, Rusçadan kopyalamanın önünü büyük ölçüde kapatarak Tacikçe söz varlığının, özellikle bilimsel ve teknik terminoloji üretiminin gelişmesinin önündeki engelleri kaldırmıştır. Rus harflerinin varlığı ve Rusça sözcüklerin yazımının aynen, değiştirilmeden ortografik sisteme dâhil olması, bir tür 'ortografik emperyalizm'e zemin hazırlamaktay-

di. Durum esas olarak Arap alfabesinde de farklı değildi, ancak Arap alfabesi yaklaşık on iki yüzyıl bu gelenekle kullanılmıştı.

Burada ilgi çekici iki nokta, Rusçanın önü kısmen kesilirken Kiril alfabesinin bütünüyle terk edilememesi, Latin tabanlı bir alfabe veya Arap-Fars alfabesine geçilmemesidir. Latin tabanlı alfabe Tacikistan'ın dünya ile entegrasyonuna bir ölçüde yardımcı olacak, en azından ülkenin 'Doğu' ile 'Batı' arasında tercihini göstermesi bakımından önem taşıyacaktı. Arap-Fars alfabesinin kabulü ise, on iki yüzyıllık mirasla bugün arasında çekilen yetmiş yıllık inkâr devrinin reddi anlamına gelecek ve Tacikler mirasçısı oldukları 'şanlı' tarihî, edebî, kültürel geçmişle aralarındaki bariyerleri kaldırmış olacaktı.

Alfabe reformu yerine alfabe modifikasyonu kısa veya orta vadede Tacikistan'da alfabe değişikliği olmayacağı anlamına gelebilir. Tacikistan alfabe değişikliği konusunda ne Azerbaycan, Türkmenistan gibi Kiril alfabesiyle yollarını bütünüyle ayırmış ne Kazakistan ve Kırgızistan gibi, bu ülkelerin kendilerine özgü toplumsal yapıları nedeniyle kararsız ve çekişken davranmış ne de Özbekistan gibi, deyim yerindeyse, 'iki arada bir derede kalmış'tır. Alfabe değişikliğinde orta yolcu bir 'Tacik modeli'nden söz edilebilir. Gerçekte Tacikistan'ın Kiril harflerinde ısrar etmesinde, alfabe değişikliği yapmamasında, böyle bir değişikliğin Özbekistan örneğinde olduğu gibi, elektrik, su vb. en basit altyapı sorunlarının dahi çözüm beklediği koşullarda, altından kalkılması zor ek maliyetler yaratma endişesi rol

oynamış olmalıdır. Öte yandan alfabe değişikliğinin yerleşmiş alışkanlıkları kolay kolay yok edememesi, bir anda okuryazarlık oranının düşmesi, kademe geçişin süreç içinde 'tavsama'sı, bu değişikliğe özellikle orta yaşlardakilerin göstereceği direnç vb. toplumsal sorunlar yaratabileceği düşüncesinin de rolü bulunabilir.

Tacikistan'da alfabe değişikliğine gidilmemesinde İran, Rusya ve Batı arasında bir denge kurulması niyetinin de payı vardır. Zayıf ekonomisi büyük ölçüde Rusya'ya, Bağımsız Devletler Topluluğu'na bağımlı, petrolünü bu ülkelerden alan, topraklarında hâlâ Rus üslerini barındıran Tacikistan'ın, Rusya ve Rusça etkenini bütünüyle ortadan kaldıracak siyasal ve ekonomik gücü yoktur. Türkmenistan gibi, bağımsız bir politika izlemeyi kolaylaştırabilecek doğal kaynakları, Özbekistan gibi kalabalık bir nüfusu ya da Gürcistan gibi 'gemileri yakma' iradesi bulunmayan Tacikistan'ın hareket alanı sınırlıdır.

Tacikistan'ın, Fars dilli dünyada kesintisiz devam eden tarihî-kültürel mirasla yeniden buluşması, bu amaçla Arap-Fars alfabesini kabul etmesi beklenirdi. Nitekim hâlâ Tacik aydınlarının bir bölümü geçmişin zengin kültür mirası ile bağların yeniden kurulabilmesi için Arap alfabesine dönüşmesi gerektiği düşüncesindedir. Bu aydınlar, Tacikistan'ın etnik, dil bilimsel ve kültürel değerlerini ve varlığını ancak İran dilli dünya ile yani İran ve Afganistan ile entegre etmesiyle ve bunun da Kiril alfabesinin yarattığı kültürel izolasyonu ortadan kaldırmakla mümkün olabileceği görüşündedir.¹³ Tacikistan Kültür Bakanı Yardımcısı

Farhad Rahimov, Mayıs 2008'de gerçekleştirdiği İran ziyaretinde, İran resmî haber ajansı IRNA'ya verdiği demeçte, Tacik halkının kendisini Arap alfabesine yakın hissettiğini, ilkökul öğrencileri arasında uygulanmakta olan bir pilot projenin sonucuna göre Tacikistan'da Arap-Fars alfabesine geçme konusunun gündeme gelebileceğini dile getirmişti.¹⁴ Ancak yönetim, Arap alfabesine geçmek yerine Kiril tabanlı alfabede modifikasyonlar yapmakla yetindi. Ancak Tacikistan'ın dışında hiçbir Müslüman eski Sovyet cumhuriyeti Kiril alfabesinden Arap-Fars alfabesine geçmeyi ciddi anlamda gündeme getirmede.

Arap alfabesine dönülebileceği düşüncesi, kimi çevreler, özellikle Rusça medya tarafından 'halklar arası iletişim dili olan Rusça'nın bu işlevinin ortadan kalkacağı savıyla eleştirilmiş, bir süre sonra bu konu resmî gündemden düşmüştü.

Kamuoyundaki bu beklentilere, yukarıda belirtildiği gibi kimi resmî yetkililerin konuyla ilgili olumlu demeçlerine karşın bağımsızlığın yirmi yılında bu konuda resmî bir irade ortaya konulmadı. Kiril alfabesinin uyarlanmasının yol açtığı 'Rusifikasyon' sürecinin bir benzerinin, yani öncelikle dilsel ve kültürel alanda İran nüfuzuna girme ve 'radikal dinci' hareketleri destekleme riskinin bunda önemli bir rol oynadığı düşünülebilir. Orta Asya'ya yakın bir ilgi gösteren İran'ın, aynı dilin değişkesinin konuşulduğu Tacikistan ile kuracağı yakın kültürel ilişkiler, Arap-Fars alfabesinin yeniden kabul edilmesi durumunda bu ülkenin, Tacikistan'da kültürel, hatta ardından siyasi hegemonya kur-

masının önünü açabileceği değerlendirilmiş olmalıdır. Günümüz itibarıyla, İran ile coğrafi sınırı bulunmayan, alfabe farklılığından dolayı İran etkisine yazılı kültür bakımından büyük ölçüde kapalı olan Tacikistan'ın tereddüdünün ya da Arap-Fars alfabesine geçmeme iradesinin kaynağında İran rejiminin payı olduğu düşünülebilir. Her ne kadar Taciklerin genel olarak Sünni, İranlıların Şia mezhebine mensup olmaları, her iki farklı ideolojik ve toplumsal formatlama uygulamalarına tâbi tutulmalarının yarattığı düşünsel ve kültürel farklılıklar kısa vadede tam bir İran egemenliğinin tesis edilmesini engellese de, uzun vadede karmaşık İran politikalarının bu 'sorun'u aşabileceği öngörülebilir.

Orta ve uzun vadede alfabe değişikliğinin gündeme gelmesi durumunda, Latin alfabesinden ziyade, Arap-Fars alfabesine dönülmesi görüşü ağır basabilir. Nitekim ülkede Arap alfabesini öğrenmeye yönelik önemli bir talep bulunduğu gözlenmiştir. Temeli 1989 tarihli Dil Yasası'nın 27. maddesi gereğince, Tacikistan devleti, Arap alfabesine dayalı Tacik alfabesinin araştırılması için olumlu koşullar yaratmayı ve bu yazının kullanıldığı edebiyatı yayımlamayı taahhüt etmişti. Tacikistan basın yayın dünyasında bugün de Arap-Fars alfabesiyle eserler yayımlanabilmektedir.

Bağımsızlık Sonrasında Kamusal Alanda Tacikçe ve Rusça

SSCB döneminde teknik alanlardaki gelişmeler de Rusçanın önünü açmış, bu dil özellikle terminoloji yolu ile Tacikçeye nüfuz etmeye başlamıştı. Rusça öğrenemeyenler eğitim imkânlarından yoksun kaldığı yeni dö-

nemde Rusça, Tacikler gibi, ana dilleri Rusça olmayan halklar için de sistem içinde yükselme ve prestij dili hâline geldi (bk. Eker, 2011: 366-367). Dönemin uygun siyasal topludurumunda (konjonktür) Rusifikasyon sürecini dil alanında 'sekte'ye uğratan 1989'da Dil Yasası'nın kabul edildiği 22 Temmuz günü yirmi yıl boyunca 'Dil Bayramı' olarak kutlandı. Devlet Başkanı İmomalı Rahman'ın dil bayramı münasebetiyle yaptığı konuşmada ulusun kaderinin ulusal dilin kaderine bağlı olduğunu, ulusun büyüklüğü ile ulusal dile saygı arasındaki ilişkiden hareketle, 'ulus temsilcileri'nin gereğini yapmaları isteği üzerine, Tacikistan parlamentosu bu kez 5 Ekim 2009 tarihinde yeni bir 'Dil Yasası' kabul etti ve 5 Ekim günü dil bayramı olarak kutlanmaya başladı (Yuldoshev 2011).¹⁵ Bu tarihin en önemli özelliği Tacikçenin yegâne devlet dili olarak ilan edilirken Rusçanın 'halklar arası iletişim dili' statüsünün kaldırılmasıydı. Yeni dil yasasıyla bütün resmî yazışmaların yalnızca Tacikçe yürütülmesi zorunlu hâle geliyor, ancak, yukarıda da söz edildiği gibi, azınlıklara mensup velilere çocuklarına Tacikçeden başka Rusça, Özbekçe, Kırgızca veya Türkmenceden birini eğitim dili olarak seçme hakkı tanıyordu. Bu hükümlerin kaynağı da, 1989 Dil Yasası idi (azınlık dillerinin eğitim süreçlerindeki rolü ile ilgili olarak bk. Dietrich 2005: 6).

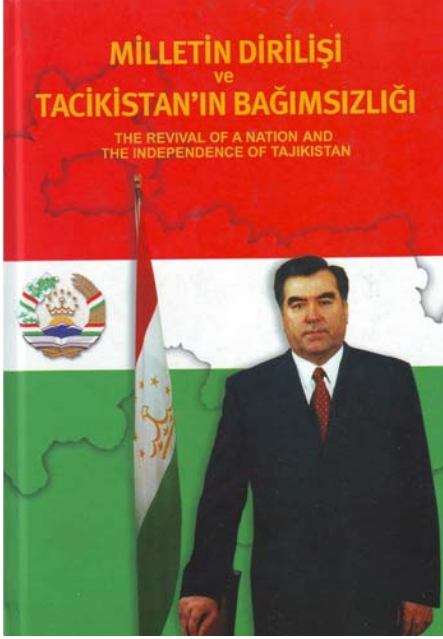
1991 tarihli bu yasada yer alan halklar arası iletişim dili olma niteliğinin; aslında titüler halkın resmî dilinin zımnen yetersiz ve sınırlı işlevinin bulunduğu düşüncesini akla getirdiği, Rusçanın Tacikçeye, bunun da

ötesinde siyasi biçimde Rusya'nın Tacikistan'daki vesayetinin bir argümanı olarak değerlendirilebileceği açıktır. Rusya ise bu karardan kuşkusuz memnun olmadı. Ancak son dönemlerde Tacikistan parlamentosunun üst kanadında (Tac. *Maclisi Milli*) ve alt kanadında (Tac. *Maclisi Namoyandagon*) başta hukuk olmak üzere belirli alanlarda Rusçadan yararlanma konusunda görüşler ortaya konmuş, bu görüşler basın organlarında 'Rusça yeniden resmî dil oluyor' başlığıyla duyurulmuştur.¹⁶

1980'li yılların sonlarında ivmeleyen kültürel ulusçuluk, Tacikçeyi gerçek anlamda devlet, bilim ve edebiyat dili hâline getirmek amacıyla Rusça sözcükleri Tacikçe karşılıklarıyla değiştirme yolunda yeni bir irade oluşturdu. Bu çerçevede söz varlığını Rusça öğelerden arındırmak üzere yeni sözcükler üretme yoluna gidildi.

Tacikistan Cumhuriyeti'nin Anayasası (Tac. *Sarqonuni*) 1992'de taslak olarak hazırlanmış, Rusçanın resmî işlemlerde kullanılmasına son verilmiş, kamu çalışanları için yazılı ve sözlü alanlarda Tacikçeyi kullanabilme yeterliğine sahip olma koşulu getirilmişti. Eğitimde ve bilimde Rusça kullanılmasını engelleyen bir hüküm yoktu, bu konuda 1989 Dil Yasası'na bağlı kalınmıştı. Buna karşın taslak azınlıklar tarafından kuşku ve tepki ile karşılanmıştı. Anayasanın çeşitli düzenlemelerden sonra son şekli verilen 2003 tarihini taşıyan Tacikçe metinde dil ile ilgili hususlar şu şekildeydi: "Birinci Bölüm Madde 2: Tacikistan'ın devlet dili, Tacikî dilidir. Rusça ise milletler arasında ortak anlaşma dilidir. Cumhuriyetin sınırları içinde

yaşayan bütün milletler ve halklar, ana dillerinden özgürce yararlanma hakkına sahiptirler.”¹⁷ Aslında bu da 1989 Dil Yasası’ndan farklı bir hüküm değildir.

Anayasanın ‘Devlet Başkanı’ başlıklı dördüncü bölümünün 64. maddesinde, devlet başkanı seçimine katılabilmek için gerekli olan koşullar sıralanırken adayların “ ‘devlet dilini’ (Tac. *Zaboni davlatra*)” bilme koşulu da bulunmaktadır.¹⁸ Bu, Tacikçe bilmeyen Rus, Tacik ya da bir başka etnik gruba mensup cumhurbaşkanı adaylarının önünü kesen bir hükümdü ve böyle bir hüküm 1989 tarihli yasa da yer almıyordu. Anayasa metninde devlet dilinin adı belirtilirken *Farsinin* 1989 Dil Yasası’nın aksine, hiç anılmadığı, yalnızca *Taciki*’nin kullanıldığı da dikkat çekiciydi.

Tacikçenin devlet dili, Rusçanın halklar arası iletişim dili olduğu dö-

nemlerde, örneğin 2004 yılında Tacikistan nüfusunun % 48’i Rusça bilgisine sahipti, nüfusun % 16’sı ise Rusçayı aktif olarak kullanıyordu (Pavlenko 2008: 73).

Tacikistan, 1989 ve sonrasında bir yandan Tacikçenin statüsünü, işlevini ve prestijini yükselten önlemleri alırken bir yandan da eski Sovyet coğrafyasındaki özellikle Doğulu halkların ‘dünyaya, uluslararası topluma açılma penceresi’ olarak nitelenen Rusçanın, ilköğretimden yüksek öğretimin her kademesinde işlev ve rolünü sürdürmesini sağlayacak düzenlemeler yapmaktadır (Tacikistan’da eğitim sistemi için bk. Bahry 2005). Bu çerçevede, ilkokul ikinci sınıftan 11. sınıfa değin Rusçanın zorunlu ders olarak okutulması, yükseköğretimde Rus-Tacik Slav Üniversitesi örneğindeki gibi Rusçanın eğitim dili olarak kullanılması dikkat çekmektedir. 2008 yılı itibarıyla Tacikistan’da üniversite öğrencilerinin sayısı 118,427 idi. Bunların 30,058’i, yani % 25,4’ü Rusça öğrenim görüyordu (Pavlenko 2008: 79).

Tacik parlamentosunun aldığı ve 5 Ekim 2009 günü Cumhurbaşkanı İmam Ali Rahman tarafından imzalanan yasayla resmî belgelerin ve yazışmaların yalnızca Tacikçe olması zorunluluğu getirilmiş, azınlıklara mensup ailelere de çocuklarının eğitim dilini seçme imkânı sağlanmış,¹⁹ Rusçanın ‘halklar arası iletişim dili’ olma statüsü kaldırılmıştı. Rusçanın devlet dili statüsünün halklar arası/ etnik gruplar arası iletişim dili statüsüne indirgenmesi, ardından bu statünün de lağv edilmesi, ‘derusifikasyon’ sürecinde önemli bir aşamadır. Sovyet sonrası dönemde alfabe değişikliği tereddüdünde olduğu gibi, Rusçanın yaşamın bütün alanlarından çıkarılması, yetmiş dört

yıllık yerleşmiş bir geleneğin bütünüyle reddi, eğitimden devlet bürokrasisine değin telafisi zor sorunlar ortaya çıkarabilirdi. Rusça bilimsel ve teknik alanların dili, çağdaş gelişmelerin anlatım aracı olarak yüksek bir prestije ve işlev alanına sahipken bu alanlardaki rolü Rusça ile karşılaştırılmayacak derece sınırlı olan Tacikçenin, bu 'ağır yük'ü bir anda taşımak zorunda kalması mümkün olamayabilirdi. Nitekim diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Rusçayı sınırlamaya yönelik girişimler titüler dillerin ikamesi hususunda yirmi yılda gelişmeler sağlanmakla birlikte, Tacikistan'da da tam anlamıyla başarılı olamamıştır. Tacikistan'da genel dil durumu çerçevesinde rolü ve işlevi kapsamlı biçimde değerlendirildiğinde, Rusçanın okul öncesi eğitimden doktora eğitimine değin eğitimin bütün aşamalarında yer aldığı, Rusça öğretiminin yasal bir zorunluluk olduğu, bu dilin İngilizce ile birlikte bir dünyaya açılış penceresi olarak görüldüğü dikkati çekmektedir.²⁰

1991'in ardından yirmi yıl geçmesine, ülkedeki Rus nüfusunun genel nüfusa oranının yüzde bir civarında bulunmasına karşın, pazarda malını satmaya çalışan bağımsızlıkla yaşıt gençten bürokrasiye değin Rusçanın resmî ve gayiresmî yaşamda kendisini iyice hissettirdiği ilgi çekici bir manzara dikkati çekmektedir. Devlet dilinin Tacikçe olmasına, kamu görevlilerinin Tacikçe bilmesi ve kullanması zorunluluğuna karşın, fiiliyatta resmî yazışmalar hâlâ önemli ölçüde Rusça yapılmaktadır.²¹ Buna karşılık, büyük yerleşim merkezlerinden uzak köylerde ise özellikle iç savaş sonrasında Rusçanın büyük ölçüde unutulduğu, genç kuşakların Rusçalarının yetersiz olduğu dile getirilmektedir.

Rusça bilenler iletişimde genellikle Tacikçeyi tercih etmekte, ancak gerekli gördükleri durumlarda 'kod değiştirerek' Rusçaya geçmekte, özellikle Tacik olmadığını hissettikleriyle Rusça iletişim kurmaya çalışmaktadır. Zaman zaman Tacik resmî kurumlarının web sitelerinde, ilgili sitenin Tacikçe sürümünde başlıklarının dışında Tacikçe içeriğe rastlanmadığı, ancak aynı başlığın Rusça sürümünde metinlerin tamamına yer verildiği görülüyor. Bu arada hatıra para vb. resmî belge ve dokümanlarda Tacikçe ve Rusçanın yanı sıra İngilizcenin de 'boy gösterme'ye başlaması Tacikistan'daki dil durumunun genel manzarası hakkında kısa, ama çarpıcı ipuçları sunmaktadır.

Rusçanın özellikle kentlerdeki bu işlevine karşın Tacikistan'da Kazakistan ve Kırgızistan'daki gibi kısmi bir 'Rusifikasyon'dan söz edilememesinde, bir ölçüde, konargöçer Kazak ve Kırgızların yazılı edebiyat geleneği ve devlet tecrübesi sınırlıyken, Tacikistan'ın Hive, Hokand ve Buhara hanlıkları aracılığıyla devlet ve güçlü bir yazılı edebiyat geleneğine sahip olması rol oynamıştır (Pavlenko 2008: 74). Bu gelenek, Sovyet döneminde yoğun sosyalist propagandaya karşın, ulusal kimliğin korunmasında etkili olmuştur. Tacikistan'daki Rus nüfusun görece azlığı, İslami duyarlılığın Özbekistan ile birlikte, diğer Müslüman cumhuriyetlere göre daha yüksek bulunması da, ülkenin tercihlerini Türkiye ve İran gibi Müslüman ülkeler yönünde kullanmasına bir vesile olmuştur (Pavlenko 2008: 74).

İmamali Rahman Faktörü ve Soyadlarında Derusifikasyon

Tacikistan'ın seküler milliyetçi lideri Devlet Başkanı İmomali

Rahman'ın Tacikçe ile ilgili tasarrufları öncelikle Gorbaçov'un açıklık ve yeniden yapılanma politikalarının öncü olduğu, SSCB'nin kimlik ve diller politikasına yönelik eleştirel ortamın geliştiği, başta Baltık ülkeleri olmak üzere art arda ulusalcı hareketlerden güç alan 'dil yasası furçası'nın Orta Asya'daki uzantısı olan 1989 Tacik Dil Yasası'na dayalıdır. Rahman'ın önderlik ettiği dil politikalarının temel amacı, Tacik milliyetçiliğini işlevselleştirmenin yanı sıra Rus dilinin yarattığı bilimsel, kültürel ve siyasal hegemonyayı asgari seviyeye düşürmektir. Tacikistan'ın tarih yazımının temel aktörü olan Rahman düşüncelerini 'The Tajik in the Mirror of History: From the Aryans to the Samanids' adlı İngilizce, Farsça ve Arapçaya da çevrilen üç ciltlik çalışması (Yuldoshev 2012)²² başta olmak üzere yazdığı kitaplarla kamuoyuyla paylaşmıştır. Dolayısıyla Tacikistan'da dildeki politik içerikli düzenlemeler dâhil olmak üzere ulusalcı gelişmelerin hareket noktasını Rahman'ın bu eserlerinde aramak gerekiyor.

Rahman'ın 1989 Dil Yasası'nın kabulünden bugüne değin Tacikçenin resmî ve toplumsal statüsünün yükseltilmesi, Rusçanın işlevinin sınırlandırılarak bu dilin resmî süreçlerin ve kamusal alanın dışında bırakılarak bir tür 'gönül alma' anlamındaki 'halklar arası anlaşma aracı' dil statüsüne düşürülmesinde, bu statünün kaldırılmasında başrolü oynadığı kuşkusuzdur. Atatürk'ün Türkiye'de oynadığı öncü role ve misyona benzer şekilde, geniş kitleler için öncelikli sorun olmayan Tacikçeyi Rusçanın 'dil bilimsel emperyalizm'inden kurtarmak amacıyla yirmi yılı aşkın bir süredir mücadele eden İmamali Rahman'ın

çabalarıyla Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in çabalarının birbirine benzediği dikkat çekiyor. Her iki lider de zaman zaman kamuoyuna ana dilinin ulusal bilincin gelişmesindeki rol ve işlevinin önemini vurgulayan mesajlar vermekte, aradan geçen uzun sürece karşın konuyla ilgili düşüncelerinin değişmediğini ortaya koymaktadırlar. 'Dilimiz, varlığımızdır' diyen Rahman, birçok kez, başta basın yayın organları olmak üzere, kamuoyunun Tacikçenin doğru ve etkili biçimde kullanılması, özenle korunması ve geliştirilmesi çabalarına destek vermesi gerekliliğine işaret etmekte, dilin ulusal onurun simgesi olduğunu dile getirmektedir. Rahman'ın 'kalem sahipleri'ni, 'bilgisizce yazıyorlar, devlet dilini, edebî dili bilmiyorlar.' (Milod, Baroti, 2010)²³ eleştirisi de önemli bir koruyucu tavidir.

Tüm bu çabalar, özellikle uluslararası basın yayın organlarında genellikle Rusçanın yasaklanmasına ilişkin haberler olarak görülmektedir.²⁴

Rusça 'hegemonyası'na karşı simgesel bakımdan önemli bir uygulama da soyadlarındaki Sovyet bakiyesi Slavca *-ov(a)* ve *-ev(a)* eklerinin kaldırılması girişimidir. Devlet Başkanı İmamali Rahmanov (Rahmon Emomali Şaripoviç), kitlelere örnek olmak maksadıyla 2007'de adını *İmamali Rahman* (İmomali Rahmon) olarak değiştirmiş, Slavyan ekli soyadı yerine Fars-Tacik bağlarını daha iyi ifade eden *Rahman* soyadını kullanmaya başlamıştır. Aslında bu girişimin hareket noktası da 1989 tarihli Dil Yasası'nın 31. maddesiydi. Bu madde de TSSC yurttaşlarının adlarının ulusal geleneklere uygun olması gerektiği belirtiliyordu. Burada üstü kapalı biçimde *-ov/-ova* vb. Slavca ekler yerine

-zod/-zoda (T. *zad, zade*) gibi Tacikçe ekler önerilmiş oluyordu (Eker, 2011: 367).

Rahmanov'un Rusça -ov son ekini resmen düşürmesi ve aynı işlemi öncelikle yeni doğanların Tacikçe soyadlarıyla nüfusa yazdırılması ve yurttaşlardan aynı şekilde hukuki süreçle soyadlarındaki -ov/-ova vd. Slavyan eklerin düşürülmesini istemesi, Sovyet yurttaşlığı döneminin önemli simgelerinden birinin ortadan kaldırması anlamındadır. Eski Sovyet cumhuriyetindeki kimi siyasal liderler soyadlarındaki Rusça son ekleri kullanmaya devam ederken Tacikistan liderinin bu kararı, Sovyet mirasının reddi ve Tacik ulusalcılığının altının çizilmesi siyasal bakımdan da önemli bir örnektir. Öte yandan, Rusça/Slavca ekli soyadlarının kimi durumlarda sahiplerine toplumsal bir prestij de sağladığı bilinmektedir.

Bu değişikliğin hukuki ve az da olsa mali yük getirmesi nedeniyle bu kararın ne dereceye kadar hayata geçirilebildiği tartışmalıdır. İlgili ülkelerin bürokrasilerinin, kamuoylarının, maddi ve ekonomik koşulların devlet başkanlarının bu çabalarını çok da desteklemediği yirmi yılın sonunda beklentileri karşılayan düzeyde bir sonuca ulaşılamamasından anlaşılmaktadır. Tacikistan'da, 1935'te Türkiye'de yapılan Soyadı Devrimi'ne benzer bir uygulama yapılamaması, yabancı güçlerin ülkelerin kültürel ve toplumsal varlığına müdahalesinin yol açtığı sonuçları görme ve girişimlerin zamana yayılması, bu tür uygulamaların başarısını nasıl ve ne yönde etkilediğine ilişkin önemli bir örnektir (2000'li yılların başnadağın sözlüksel ve ortografik müdahaleler için bk. Landau, Kellner-Heinkeler 2001: 164, 165).

Tacik Dil Planlamaları ve Rusya'nın Tutumu

Rusya'nın, eski Sovyet cumhuriyetlerinde ve bu cümleden Tacikistan'da Rusçanın statüsünün düşürülmesi ve kamusal alandan çıkarılma girişimlerine doğrudan yazılı resmî diplomatik tepkide bulunmamıştır. Bununla birlikte, Rusya'nın ülkedeki göçmen işçilerin vize şartlarını zorlaştırma, bu işçilere Rusça sınavı uygulama vb. projeleri, Tacikistan'ın yumuşak karnı iş gücü ihracını Demokles'in kılıcı olarak kullanılabileceğinin işaretlerini vermektedir. Çoğunluğu kırsal bölgelerden her on Tacik'ten en az biri, başta Rusya olmak üzere eski sosyalist ülkelerde gurbetçi işçi olarak çalışmaktadır. Gayriresmî rakamlara göre 'Tacik gurbetçilerinin sayısı bir milyonun üstündedir. Kom-somolskaya Pravda gazetesinin haberine göre dönemin Devlet Başkanı Medvedev'in 2009 yılı Temmuz ayında Tacikistan'a yaptığı ziyaret sırasında Başkan Yardımcısı Segey Prihodko, Tacik yetkililere Rusçanın korunması konusunda ilgilencileri, Rusça konuşulmasının durdurulması durumunda Tacik işçilerin artık Rusya'da çalışamayacaklarını ifade etmiştir.²⁵ Tacikistan'ın gayrisafi ulusal gelirinin yaklaşık yüzde kırkını sağlayan ve bir bakıma mevcut rejimin ayakta kalmasını sağlayan bu işçilerin büyük bir bölümü farklı düzeylerde Rusça konuşabilmektedirler. Rusya'nın ülkesindeki yüz binlerce Tacik işçiye Rusça bilme zorunluluğunu getireceği ve bu amaçla Rusça sınavı yapılacağına dair haberler Rusça bilmeyenleri endişelendirmekte ve Rusça öğrenmeye talep artmaktadır. Bütün bu gelişmeler bir arada değerlendirildiğinde, çoğunlukla Rusya ve Kazakistan'da çalışan

Taciklerin, yani Tacikistan nüfusunun en az % 10'unun kısa ve orta vadede Rusçadan vazgeçmesi mümkün değildir.

Konuyla ilgili zaman zaman Rus basınında çıkan diğer haber ve yorumlar, eski Sovyet cumhuriyetlerinde Rusçanın durumunu sosyolinguistik ve sosyopolitik açılardan ele alan akademik makaleler genellikle durumu betimlemekten öteye gitmemektedir. Tecrübeler herhangi bir *lingua franca*dan 'kurtulma'nın o kadar kolay olmadığını göstermektedir. İngiltere, Fransa, İspanya vd. ülkelerin sömürgeleri bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından sömürgecilerin dillerini resmî dil olarak kullanmaya devam etmişler, hatta bu dillerin işlevleri daha da genişlemiştir. Hindistan, Pakistan, Afrika ve Güney Amerika ülkelerinde İngilizce, Fransızca, İspanyolca vd. 'Batı' dillerinin rolü azalmamıştır. Rus aydınlarına göre benzer şekilde, bütün ulusalcı girişimlere karşın eski Sovyet halkları kendi kültürel gelişimlerini sağlayabilmek için dahi ülkelerindeki statüsü ne olursa olsun Rusçadan yararlanmak zorundadırlar.²⁶

Bu nispeten geri planda duruş, yüksek perdeden itiraz vb. müdahalelerde bulunmaması, Rusya'nın Tacikistan'da veya diğer ülkelerde kamuoyunda tepki yaratabilecek, iç işlerine müdahale sayılabilecek izlenim vermeme çabasının bir sonucu olabilir. Bu ülkelerin kısa ve orta vadede, Sovyet dönemindeki rol ve işlevde olmasa dahi, Rusçadan bütünüyle vazgeçmelerinin mümkün olmadığını öngörmüş bulunması da diğer bir etken olarak değerlendirilebilir.

Tacikistan 2012 itibarıyla, Orta Asya ülkeleri arasında Rus azınlığın nüfusunun en az olduğu ülkedir. An-

cak Rusçanın gayriresmî ve işlevi çok sınırlı da olsa etnik topluluklar arası anlaşma aracı olma niteliği Rusya'nın Tacikistan'daki askerî,²⁷ kültürel ve bilimsel varlığına ve görünürlüğüne de bağlı olarak yakın dönemlerde de sürecektir. Bilindiği gibi Afgan sınırında, Tacikistan'ın bazı bölgelerinde ve başkent Duşanbe'de Rus kuvvetleri konuşludur. Duşanbe'de Moskova Devlet Üniversitesine bağlı olarak 1996'da açılan prestijli Rus (Slav)-Tacik Üniversitesi²⁸ gibi yüksek öğretim kurumlarının yanı sıra Rusya, Tacik gençleri için Rus üniversitelerinde öğrenim görmek üzere her yıl bin kişilik kontenjan tahsis etmektedir. Ayrıca eğitim ve kültür atağını eğitim fuarları²⁹ vb. tanıtım ve pazarlama etkinlikleri, Rusça öğretim için ilgili kurumlara araç gereç, ders malzemesi, öğretim elemanı takviyesi, Rusya'da öğrenim bursu sağlama, yaz okulu, kurs açma etkinlikleriyle sürdürmektedir (Pavlenko 2008: 73)³⁰

Tacikistan ve Politik Toponimi

Sovyetler Birliği dönemi için önemli bir politik terim sayılabilecek 'kişilik kültür' Sovyet sonrası döneme de tevarüs ederken yerleşim merkezlerinin, bölgeler, kentler, dağlar, dağ zirveleri gibi coğrafi oluşumların adlarındaki *Stalin*, *Lenin* vd. komünist önderlerin, önemli kişilerin ya da sosyalist olguların adları, yerlerini ya bağımsızlık dönemi sonrasının önderlerine ya da inşa edilen yeni kimliklere esas olacak tarihî kişiliklere bıraktı.

Coğrafi adlar her zaman dil politikalarının önemli bir argümanı olmuştur. Sovyet rejimi, Tacikistan özelinde *Duşanbe*, *Hucand* gibi büyük kentler *Stalinabad* (*Duşanbe*), *Leninabad*

(*Hucand*) vb. Rusça-Tacikçe birleşimlerle Sovyet nomenklaturasının adlarıyla Ruslaştırılıyor, bu adlandırmalar Rusların yaşadığı bölgelerin yanı sıra Tacik yerleşim merkezlerini de kapsıyordu. Ülkenin ikinci büyük kenti olan modern *Hucand*'ın adı 1936'da Sovyet Devrimi'nin önderi Lenin'in adına izafeten *Leninabad* (Tac. *Leninobod*) olarak değiştirilmiş ve bağımsızlık döneminde kente eski adı iade edilmişti. Başkent *Duşanbe*'nin adı ise 1929'da diktatör Stalin'in adıyla *Stalinabad* (Tac. *Stalinobod*) yapılmış, ancak Stalin'in ölümünden sonra 1961 yılında kentin adı tekrar *Duşanbe*'ye çevrilmişti. Bugün başkent *Duşanbe*'nin en büyük semtleri (*Ebu Ali İbni Sina* (Tac. *Sino*), *Firdevsi* (Tac. *Firdawsî*), *İsmail-i Sâ mânî* (Tac. *İsmoili Somo ni*), *Şahmansur* (Tac. *Şohmansur*) ulusal tarih yazımına yönelik adlandırmalar olarak dikkati çekmektedir.³¹ Tacikleştirme operasyonu cadde adlarında da yapılmış *Duşanbe*'nin önemli caddelerinden ikisinin adları olan *Lenin* ve *Pravda* yerlerini Fars edebiyatının en büyük şairlerinden *Rudeki* ve *Sa'dî*'nin adlarına bırakmışlardı (Perry 1996: 299; Eker 2011: 395).

Politik toponimide dağların, zirvelerin veya kentlerin adlandırılış tarihi bir bakıma SSCB'deki siyasal gelişmelerin dönüm noktalarını ifade ediyordu. Örneğin, 1933 yılına kadar *Garmo* olan zirvenin adı, bu tarihte *Stalin Zirvesi*'ne dönüştürülmüş, 1962'de ise N. Hruşçev tarafından *Komünizm Zirvesi* olarak tekrar değiştirilmişti. 1989 tarihli Dil Yasası'nın 31. maddesinde Tacik adlarının ve tarihî toponimlerin korunmasında, şehir ve köylerin adlandırılmasında halk denetiminin sağlanmasının altı çizilmektedir.

Tacikistan'ın bağımsızlığını ka-

zanmasından yedi yıl sonra, 1999'da zirveye Sâ mânî Devleti'nin kuruluşunun 1000. yıl dönümü vesilesi ile bu devletin kurucusu İsmail-i Sâ mânî'nin adı verildi. Tacikistan'ın içinde bulunduğu politik sosyolojiyi, coğrafi yükseltiler ve zirve adları da yansıtmaktadır. Bir yanda ise sosyalist geçmişin izlerini taşıyan *K. Marks, Engels, Sovyet Subayları zirveleri*, Rusya'nın güçlü etkisinin ifadesi *Moskova Zirvesi*, Rus coğrafyacı Nikolay L. Korjenevski'nin adından alan *Korjenevskaya Zirvesi*, bunların yanında Tacik tarihini simgeleyen *Sâ mânî* ve *Ebuali İbni Sina* zirveleri, diğer yanda Sovyetler Birliği'nden kazanılan bağımsızlığa izafeten *İstiklol Zirvesi* (Eker 2011: 352).

Resmî belgelerdeki, haritalardaki toponimlerin (yer adları) yazılışları da önemli bir siyasal-kültürel göstergedir. Uluslararası çevreler Tacikistan ile ilgili bilgileri genellikle Rusya ve Rusça aracılığıyla aldığı için Rusça yazılışlar farklı dillerde Latin harflerine transkribe edilmektedir. Tacikçe vd. titüler dillerdeki yazılışlar ise ikinci planda kalmaktadır. Bu da, Tacikistan dâhil, ilgili ülkeler tarafından egemenlikle ilgili bir sorun olarak değerlendirilmekte ve Rusça yer adları resmen titüler dile çevrilmektedir. Bu nedenle kimi zaman herhangi bir coğrafi adın yazılışı birkaç biçimde görülebilmektedir. Örneğin, Tacikistan'da Hatlon bölgesinin başkenti Türkçe söylenişi ile *Kurganteppe*'nin; *Kurgonteppe* yazılışı/söylenişi Tacikçe; *Kurgan-Tyube* yazılışı/söylenişi ise Rusçadır. Bu adların Türkçeye ve Türkiye'de çizilen haritalara aktarılmasında ise pek çok yanlışlıklar ve tutarsızlıklar görülmektedir.

Sonuç

1989 Dil Yasası ile filen ve resmen başlayan, Tacikistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla ivmelenen 'ulusal uyanış' sürecinde, Rusçanın bir yandan azınlık dili, bir yandan da Rus Çarlığı ve Sovyet döneminden itibaren yönetim, eğitim, bilim vd. alanlarda gerçek anlamda baskın dil olarak statüsü ve Tacikçe ile ilişkisi, ülke gündeminin, yeniden biçimlendirilen kimliklerin en önemli bileşenlerinden biri oldu. Tacikistan yönetimi son yirmi yılda Rusya, Çin, ABD ve Batı dünyası arasında kesin tercihler koymaksızın ilişkilerini sürdürür ve geliştirirken uygulanabilirliği nispeten kolay desovyetizasyon politikalarına karşın, çok hassas dengelere bağlı derusifikasyon politikalarını yaşama geçirmede çok dikkatli adımlar atmaya çalıştı. Ulusal kimliğin en önemli ifade aracı olan Tacikçenin kamusal alanda tek devlet dili olarak işlevselleşmesi, Rusçanın bilim, sanat ve özellikle eğitimde resmen kullanılmasının sürdürülmesiyle dengelenmeye çalışıldı. Kolonyal güçlerin, kolonilerine verdiği siyasal bağımsızlığın, sonraki dönemlerde özellikle kültürel, ekonomik ve dil alanında tam bir müstakilleşme sağlamadığı dünyadaki örneklerinden de biliniyor. Tacikistan da bu gerçeğin dışında kalamadı. Ana caddelere dikilen panolara, caddelere asılan pankartlara, belediye otobüslerine yazılan 'ulus inşa' sürecinin Tacik milliyetçiliğini vurgulayan sloganları vb. propaganda faaliyetlerine ve tüm yasal önlemlere karşın, Rusçanın kısa ve orta dönemde Tacikistan'da işlevsizleşme ihtimali yoktur. Özellikle ekonomik ilişkilerin sağladığı liberalleşme süreciyle Farsça, İngilizce ve bir ölçüde Türkçe gibi diğer dillerin de

Tacikistan gündemine girdiği görülüyor. Ancak Farsça dışındaki 'yabancı' dillerle ilgili gelişmeler, Tacikçenin bir bakıma karşısında varlık mücadelesi verdiği Rusça ile kıyaslanamayacak derecede risksiz gelişmeler olmaktan öteye gitmemektedir.

NOTLAR

- 1 'Rusifikasyon' (Ruslaştırma; Rusçanın veya Ruslara özgü niteliklerin Rus olmayan topluluklarca zorla benimsetilmesi ya da gönüllü olarak benimsenmesi). 'derusifikasyon' (Ruslaştırma sürecinin tersi, Rus etkisinden kurtarma, kurtulma); 'desovyetizasyon' (Sovyetleştirme sürecinin tersi, Sovyet etkisinden kurtarma).
- 2 Dil, ulus ve devlet varlığının temel direğidir. Ulus ve devlet dilin sahibi ve hamisidir. Dil, devletin esas amilidir. Dil ve devlet-ulus, bir diğ erinin koruyucusudur. Tacikistan Devlet Başkanı İmam Ali Rahman
- 3 Tacik ulusal kimliği ve Tacikistan Cumhuriyeti'nin kuruluş süreci ile ilgili olarak bk. (Bergne 2007).
- 4 bk. <http://tajikam.com/forums/index.php?/topic/3190-friends-i-need-your-help>
- 5 Tacikistan'ın siyasi ve etnik bakımından inşası için bk. Bergne, 2007.
- 6 <http://www.usefoundation.org/view/862>
- 7 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ti.html>
- 8 Bu süreçte, birçoğu Arapça 'eski' sözcüklerin kullanım sıklığının sıfırlanması, Rusça, Tacikçe eş anlamlı sözcüklerin birlikte kullanılması veya başlangıçta eş anlamlı sözcüklerden birinin daha farklı bir kullanım alanı bulması veya yalnızca bir bağlamda kullanılması gibi gelişmeler görüldü. Örneğin, Tacikçe *çarog*, *hakim* vb. pek çok sözcük hatta ek yerlerini *lampa*, *vraç* vb. Rusça karşılıklarına ve anlam kopyalarına bıraktı. Bazen eş anlamlı ve Rusça sözcükler arasında bağlam paylaşımı oldu, örneğin Tacikçe *maclis* genel olarak Türkçedeki gibi 'meclis, toplantı' vb. anlamında iken muadili Rusça *soviet* sözcüğü yalnızca 'Sovyet şuraları' bağlamında kullanılmaya başladı (Dietrich 2005: 2).
- 9 Asimilasyon olarak anlaşılmalıdır.
- 10 Bu alfabede, temel Rus harflerinin üstüne üst çizgi, ortasına çizgi, sağ altına çıkıntı gibi ayırıcı işaretlerle üretilen Tacikçeye özgü, Rus alfabesinde bulunmayan *z, š, ŷ, x, y* harfleri yer alıyordu (bk. Raximi, Uspenskiy 1954: 6).

- 11 Yalnızca ünsüzleri ve uzun ünlüleri gösterme esasına dayalı olan Arap alfabesi; Arapça ve Farsça sözcüklerin yüzyıllardan beri neredeyse hiç değişmeyen imlalarının korunması suretiyle söyleyiş farklılıklarını büyük ölçüde ortadan kaldırıyordu. Klışeleşmiş gösterimler, örneğin, Türk dili dünyada uzaklaşma durumu ekinin *-dan/-den, -tan/-ten, -nan/-nen* vb. farklı söylenişlerine karşın, tüm bu alomorflar, Arap alfabesinde yalnızca *dal* ve *nun* (ن) harfleriyle gösteriliyor, ünlü ve ünsüzlerdeki yerel değişmeler genellikle dikkate alınmıyordu. Aynı sistem Arap harfli Tacik alfabesi ile Kiril harfli Tacik alfabesinde de görülüyordu. Örneğin, Kiril tabanlı alfabe *Тоҷикустон/Tocikiston/* yazılışı, Arap-Fars harfli alfabe *تاجیکستان/Tacikistân/*, benzer şekilde, Kiril tabanlı alfabe *نامerasad/* namerasad/, Arap-Fars harfli alfabe *نمیرسد/nemiresed/* şeklindeydi, yani Arap-Fars harfli yazımlar, Tacik Farsçasında ve İran Farsçasında aynıydı. Arap-Fars alfabesi, Tacik Farsçasındaki */ā/ > /o/* ve */ī/ > /e/* gelişmelerini yansıtmazken, Kiril tabanlı alfabe fonetik dizgesiyle bu farklılıkları açık biçimde gösteriyordu. Fonetik alfabeler, geleneksel alfabelerin aksine, değişmeler arasındaki farklılıkları belirginleştiriyor, süreç içinde artırıyordu. Bu, çok iyi projelendirilmiş bir dil bilim mühendisliği ürünüydü.
- 12 Buna göre, Rusça sözcüklerin yazımında kullanılan *u, ul, v, ve vl* harfleri alfabeden çıkartıldı. Daha sonraki dönemlerde */yel, /yol, /ya/ ses değerlerini gösteren ё ю я harflerinin de alfabeden çıkartılması önerildi. Çünkü /y/ ve /el, /ul, /ol/ seslerinin ayrı harflerle temsil edildiği bir alfabe */yel, /yul, /yal/ gibi ses değerlerini gösteren harflere gerek yoktu. Bu harflerin tek misyonu Rus alfabesinin Rusça fonetiğe göre dayandığı ilkeleri Tacik alfabesine ithal ederek Rusça sözcüklerin önünü açmaktı. Tacik alfabesi bu düzenlemelerin ardından resmen *а б в г д е ё ж з и й ъ к қ л м н о п р с т у ғ ҷ х ҳ ч ҷ ш ь э ю я* harflerinden oluşan ve Tacikçenin fonetiğini yansıtan bir alfabe hâline geldi. Bilgisayarların 'keyboard'ları yeni Tacik alfabesine göre düzenlendi. bk. <http://www.kde.tj/?q=node/20>**
- 13 Konuyla ilgili İran basınında çıkan haber ve yorumlar için bk. <http://www.khabaronline.ir/detail/203304/weblog/taghipour>, <http://khabarfarsi.com/ext/2345234>
- 14 <http://edition.presstv.ir/detail/53991.html>
- 15 <http://dev.news.tj/en/news/tajikistan-marks-state-language-day-october-5>
- 16 <http://dev.news.tj/en/news/tajikistan-returns-russian-official-language>
- 17 <http://www.president.tj/eng/konstitutsiya.htm>
- 18 <http://www.president.tj/eng/konstitutsiya.htm>
- 19 http://www.rferl.org/content/Tajikistan_Drops-Russian_As_Official_Language/1846118.html
- 20 "Tacikistan'da Rus dili ile ilgili mitler ve olgular" bk. (Egamzod: 2009).
- 21 Bu bilgi 2011 yılı Temmuz'unda Duşanbe'deki yabancı diplomatik misyon temsilcilerinden alınmıştır.
- 22 <http://dev.news.tj/ru/news/kniga-emomali-rakhmona-tadzhiki-v-zerkale-istorii-pereizdana-v-egipte>
- 23 <http://www.ozodi.org/articleprintview/2177281.html>
- 24 <http://en.rian.ru/exsoviet/20090723/155595756.html>
- 25 Tajikistan: Language Row Riles Russians. www.euroasianet.org/print/58711
- 26 Vekhoturov, Dmitry. "Russian as a lingua franca" (22 Ekim 2008). (20 Haziran 2012). <http://www.ruskiymir.ru/ruskiymir/en/publications/articles/article0091.html?print=true>
- 27 <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5613>
- 28 <http://www.rtsu.narod.ru>
- 29 <http://www.bakutoday.net/in-tajikistan-is-the-russian-education-fair.html>
- 30 http://astro.temple.edu/~apavlenk/pdf/Russian_Linguistics_2008.pdf
- 31 <http://www.dushanbe.tj/subdivisions/>

Kaynaklar

- Atkin, Muriel (1997). "Thwarted democratization in Tajikistan". *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*, Cambridge University Press.
- Bahry, Stephen A. (2005). "Language, Literacy and Education in Tajikistan". *The Domestic Environment of Central and Inner Asia*. Toronto Studies in Central and Inner Asia No. 7, Asian Institute, University of Toronto. (http://individual.utoronto.ca/s_bahry/Literacy_in_Tajikistan.htm)
- Beeman, William O. 2005. "Persian, Dari and Tajik in Central Asia". The National Council for Eurasian and East European Research. Washington. 1-14. (http://www.ucis.pitt.edu/nceer/2005_817_17g_Beeman.pdf) (24 Eylül 2012).
- Bergne, Paul (2007). *The Birth of Tajikistan National Identity and the Origins of the Republic*. London New York: I. B. Tauris.
- Dietrich, Ayse Pamir (2005). "Language Policy and the Status of Russian in the Soviet Union and the Successor States outside Russian Federation." *Australian Slavonic and East European Studies* (ASEES). Vol. 19. Issue 1-12. pp. 1-27. (<http://miskinhill.com.au/journals/asees/19:1-2/language-policy-status-of-russian.pdf>).

- Egamzod, M. (2009). "Mifi i fakti o russkom yazıke v Tacikistane". 18.11.2009 (<http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1258544820>)
- Eker, Süer (2011). "Orta Asya'nın İrani Halkı Tacikler ve Bağımsızlığının 20. Yılında Tacikistan (I)". *Türkiyat Araştırmaları*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, S. 15, 349-398.
- Marat, Erica (2008). "Imagined Past, Uncertain Future: The Creation of National Ideologies in Kyrgyzstan and Tajikistan". *Problems of Post-Communism*. C. 55, No. 1, s. 12-24.
- Pavlenko, Aneta (2008). "Russian in Post Soviet Countries". *Russian Linguistics*. pp. 59-80. (http://astro.temple.edu/~apavlenk/pdf/Russian_Linguistics_2008.pdf)
- Perry, John R. (1999). "Comparative Perspectives on Language Planning in Iran and Tajikistan". *Language and Society in the Middle East and North Africa* (Ed. By Yasir Suleiman). Curzon. pp.154-173.
- Perry, John R. (1996). From Persian To Tajik Persian: Culture, Politics and Law Reshape A Central Asian Language. *NSL.8 Linguistic Studies in the Non-Slavic Languages of the Commonwealth of Independent States and the Baltic Republics* (Ed. by Howard I Aronson). Chicago: Chicago Linguistic Society, The University of Chicago. pp. 279-305.
- Raximi, M. V., L. V. Uspensky (1954). *Tadjiksko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannix i National'nix Slovarıy.
- Şombözoda, Xosrov Džamsedoviç (1996). "Languages interethnic communication in the Gorno-Badakhshan province of Tajikistan". *Atlas of languages of intercultural communication in the Pacific, Asia and the Americas* (Eds. Stephen Wurm, Peter Mühälhüsler, Darrell T. Tryon). Volume II.2, Berlin: Walter de Gruyter. pp. 945-946.
- İnternet Kaynakları**
- "Tajikam Forums" 15 Nisan 2012. <http://tajikam.com/forums>
- "U.S. English Foundation Research. Tajikistan. Legislation. Language Act of the Tadjik Soviet Socialist Republic". 15 Nisan 2012. <http://www.usefoundation.org/view/862>
- "Central Intelligence Agency. The World Factbook Central Asia:: Tajikistan". 15 Nisan 2012. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ti.html>
- "Be Monasebet-e Bergazori-ye Çeşn-e Cehani-ye Nowruz Der Tacikistan Takdis-e Elifba-ye Farsi Der Tacikistan". (21.12.1390). 15 Nisan 2012. <http://www.khabaronline.ir/detail/203304/weblog/taghipour>
- "Çegunegi ve Çerayı Entexab-e Elifba-ye Farsi Der Tacikistan" (20 Fer verdin 1391). 27 Nisan 2012. <http://khabarfarsi.com/ext/2345234>
- "Tajikistan to use Persian alphabet" (02.05.2008). 27 Nisan 2012. <http://edition.presstv.ir/detail/53991.html>
- Yuldoshev, Avaz. "Tajikistan marks State Language Day on October 5" (14.10.2011). 11 Mayıs 2012. <http://dev.news.tj/en/news/tajikistan-marks-state-language-day-october-5>
- Yuldoshev, Avaz. "Tajikistan returns Russian as official language" (09.06.2011). 11 Mayıs 2012 <http://dev.news.tj/en/news/tajikistan-returns-russian-official-language>
- "Prezidenti Tocikiston". (17. 05. 2012). 26 Mayıs 2012. <http://www.president.tj/eng/konstitutsiya.htm>
- "Tajikistan Drops Russian As Official Language". (07.10.2009). 26 Mayıs 2012. http://www.rferl.org/content/Tajikistan_Drops_Russian_As_Official_Language/1846118.html
- Yuldoshev, Avaz. "Kniga Emomali Rahmona 'Taciki zerkale istorii' pereizdana v Egipte" (07.02.2012). 26 Mayıs 2012. <http://dev.news.tj/ru/news/kniga-emomali-rahmona-tadzhiki-v-zerkale-istorii-pereizdana-v-egipte>
- Milod, Farhodi, Baroti Yusufi. "İntikodi prezident az vaz'i zaboni davlati". (05.10.2010). 26 Mayıs 2012. <http://www.ozodi.org/articleprintview/2177281.html>
- "Tajik leader proposes banning Russian language for official use". (23.07.2009). 26 Mayıs 2012. <http://enrrian.ru/exsoviet/20090723/155595756.html>
- Parshin, Konstantin. "Tajikistan: Language Row Riles Russians". (25.08.2009). 1 Haziran 2012. www.euroasianet.org/print/58711
- Majidov, Suhrob. "Russia Pressures Tajikistan On Military Cooperation". (17.08.2011). 1 Haziran 2012. <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5613> <http://www.rtsu.narod.ru>
- "In Tajikistan is the Russian education fair". (05.04.2012). 1 Haziran 2012. <http://www.bakutoday.net/in-tajikistan-is-the-russian-education-fair.html>
- "Taksimati Ma'muri". 1 Haziran 2012. <http://www.dushanbe.tj/subdivisions/>